

Još trunemo u davno iskopanim grobovima... Najviše smo poginuli a verujemo da smo pobedili... Heroji smo međusobnog rata. Različita su nam politička uverenja, a ista sudbina...

– Matija Bećković, srpski pesnik

Trebamo se okupiti oko državotvorne ideje i svih onih koji je personaliziraju, a nepomireni, jedni i drugi, neka odlaže na groblja prije nego grobovi počnu sijati oko nas.

– Ivan Aralica, hrvatski pisac

Cinizam je dobio kodni naziv: pomirenje.

– Viktor Ivančić, hrvatski novinar²

UVOD

Vest da je Jugoslavija osnovala Komisiju za istinu i pomirenje, nedugo posle pada Miloševićevog režima u oktobru 2000, iznenadila je samo one koji nisu izbliza pratili zbivanja u regionu. Čak i pre političkih promena u Srbiji neke nevladine organizacije (NVO) tražile su osnivanje takve komisije po uzoru

UNUTARETNIČKO POMIRENJE I NACIONALNA HOMOGENIZACIJA: DISKURSI O POMIRENJU U SRBIJI I HRVATSKOJ KRAJEM 80-IH I POČETKOM 90-IH¹

DEJAN ĐOKIĆ

S engleskog preveo Aleksa Golijanin

¹ Ovaj rad je u originalu objavljen na engleskom jeziku kao: "The Second World War II: Discourses of Reconciliation in Serbia and Croatia in the late 1980s and early 1990s", *Journal of Southern Europe and the Balkans* (London), vol. 4, no. 2, 2002, str. 127-140. Jedna ranija verzija je prezentovana na konferenciji "Balkan posle Kosova: Izgledi za pomirenje" koju sam organizovao zajedno sa Štefani Švander-Sivers na Školi za slovenske i istočnoevropske studije, pri Londonskom univerzitetu, 17. marta 2000. Zahvalan sam Aleksi Đilasu, Jasni Dragović-Soso, Kler Mun (Claire Moon), Aleksandru Pavkoviću i jednom anonimnom recenzentu na mnogim korisnim komentarima. Nepotrebno je dodati da su sam ja jedini odgovoran za sve argumente kao i nedostatke ove studije.

² Bećković, citat iz: Miodrag Perišić, "Intervju sa Matijom Bećkovićem", *Književne novine* (Beograd), br. 792, 15. februar 1990; Aralica i Ivančić: Viktor Ivančić: *Točka na U. Slučaj Šakić: Anatomija jednog skandala*, Feral Tribune, Split, 1998, str. 133-134 i str. 131.

na južnoafričku i latinomeričke komisije za pomirenje.³ Od 1998. u Srbiji i Crnoj Gori bilo je održano nekoliko konferencija na temu pomirenja, sa gostima iz Južne Afrike i Latinske Amerike, kao što su Aleks Borejn i Hoze Zalaket.⁴ Posle političkih promena u oktobru 2000, neki članovi nove vlade Srbije i Jugoslavije, uključujući i novoizabranog predsednika Jugoslavije Vojislava Koštunicu, pozivali su na osnivanje Komisije. Preliminarni sastanak Komisije za istinu i pomirenje, koju je činilo “sedamnaest istaknutih intelektualaca”, bio je održan u Beogradu 23. marta 2001, na zahtev Koštunice.⁵

Iako se predlozi NVO i vlade razlikuju,⁶ zajedničko im je uverenje da se mora saznati istina o svemu što se dogodilo tokom 90-ih, ako se želi pomirenje bivših Jugoslovena i ako Srbija treba da se približi punoj integraciji u “međunarodnu zajednicu”.⁷ Osim toga, i NVO i vlada su navodile primer Južnoafričke komisije za

3 O komisijama za istinu u Africi i Latinskoj Americi videti Priscilla B. Hayner, “Fifteen Truth Commissions – 1974 to 1994: a comparative study”, *Human Rights Quarterly*, 16 (4), 1994, str. 597-675.

4 Radio B92, Institut za otvoreno društvo za SR Jugoslaviju i nemačka fondacija Hajnrih Bel bili su među prvim inicijatorima pomirenja. Videti Dejan Ilić i Veran Matić (ur.), *Truths, Responsibilities, Reconciliations: The Example of Serbia*, Samizdat Free B92, Beograd, 2000, kao i nekoliko članaka objavljenih u beogradskom časopisu *Reč*, br. 58/4, jun 2000, str. 29-69. Za detalje do sada održanih konferencija pogledati web site Radija B92: <http://www.b92.net/conference>

5 Dnevni bilten Radija B92 od petka 23. marta 2001, na <http://www.b92.net/>.

Videti i intervju Verana Matića sa Aleksom Borejnom na <http://www.b92.net/eng/2001/0318.phtml>; i nadbiskupom Dezmondom Tutuom na <http://www.b92.net/feedback/misljenja/tutu-eng.php/>.

6 NVO su smatrale da bi buduća komisija trebalo da bude formirana za celu teritoriju bivše Jugoslavije ili makar za Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku i Srbiju (sa Kosovom) i da se prevashodno bavi ratnim zločinima, bez obzira na to ko ih je počinio. S druge strane, predlog jugoslovenske vlade je izgleda bio da se komisija bavi utvrđivanjem “objektivne” istorije Jugoslavije, pre svega u Drugom svetskom ratu i u vreme krize i ratova s kraja 80-ih i tokom 90-ih, ali i ratnim zločinima, korupcijom i političkim ubistvima u Srbiji za vreme Miloševića.

7 “Istina”: Nataša Kandić, “Samo istina vodi pomirenju”, *Danas* (Beograd), 19. januar 2001; “Integracija”: Biljana Vasić i Tamara Skroza, “Drmanje tihe većine: Povodom ideje da se formira Komisija za istinu”, *Vreme* (Beograd), 23. novembar 2000, str. 22-24.

istinu i pomirenje kao modela za Jugoslaviju.⁸ Javno izvinjenje crnogorskog predsednika Mila Đukanovića Hrvatskoj iz 2001, zbog učešća Crne Gore u ratu između JNA i Hrvatske 1991/92, takođe je naglasilo ovo pitanje – kako prevazići događaje iz nedavne prošlosti i izmiriti Srbe (i Crnogorce) sa Hrvatima, bosanskim Muslimanima i kosovskim Albancima, Hrvate sa bosanskim Muslimanima i Srbima, bosanske Muslimane sa Srbima i Hrvatima?

Problemom pomirenja u bivšoj Jugoslaviji bavili su se i naučnici. U studiji prvi put objavljenoj 1994, Gejl Stouks je pisao da su izgledi za stabilan mir u bivšoj Jugoslaviji mali sve dok nacionalistički lideri odbijaju da prihvate tri osnovna elementa “odgovornosti: izmirenje, sećanje i žaljenje”.⁹ Stavljajući Jugoslaviju u poslehladnoratovski kontekst, Stouks je naveo primer “Sporazuma o dobrosusedskim odnosima i prijateljskoj saradnji” potpisanog između Nemačke i Poljske 1990. i ranije sporazume između Zapadne Nemačke i Francuske kao primere koje bi Srbi, Hrvati i drugi Jugosloveni mogli da slede.¹⁰ Aleksandar Pavković smatra da bi pomirenje u bivšoj Jugoslaviji trebalo da se odvija u tri faze: prvo, treba identifikovati sva “nedela koja potiču iz nasilja”, drugo, treba javno priznati prouzrokovane patnje, i treće, nadoknaditi štetu nastalu zbog nasilja.¹¹ Pavković je naveo i modele pomirenja iz drugih regiona, kao što je bilo javno izvinjenje vlade SAD Havajima zbog “invazije i svrgavanja havajskog Kraljevstva 1893”, dato povodom stogodišnjice invazije i način na koji je Južnoafrička komisija za istinu i pomirenje započela proces pomirenja identifikujući nepravde nastale primenom nasilja.¹²

Ovi i drugi argumenti u prilog pomirenja u bivšoj Jugoslaviji odnose se na međuetničko pomirenje, to jest pomirenje između bivših jugoslovenskih naro-

8 Videti interjvu Verana Matića sa Aleksom Borejnom, op. cit. Lucidna kritika južnoafričke Komisije za istinu i pomirenje nalazi se u Claire Moon, “Prelapsarian state: the metaphor of reconciliation in South Africa”, rad prezentovan na godišnjoj konferenciji Political Studies Association održanoj na London School of Economics and Political Science, 10–13. april 2000.

9 Gale Stokes, “Nationalism, responsibility, and the people-as-one: reflections on the possibilities for peace in the former Yugoslavia”, u njegovoj knjizi *Three Eras of Political Change in Eastern Europe*, Oxford University Press, New York and Oxford, 1997, str. 144–153, str. 145.

10 Ibid., str. 145–147.

11 Aleksandar Pavković, “A reconciliation model for the former Yugoslavia”, *Peace Review*, 12(1), 2000, str. 103–109, str. 107–108.

12 Ibid., str. 106, 107.

da i postjugoslovenskih država.¹³ U tom smislu Stouks i drugi su u pravu kada kažu da u bivšoj Jugoslaviji još nije bilo ozbiljnijih pokušaja na planu pomirenja. Ali pomirenje može biti shvaćeno i kao pokušaj pomirenja unutar jedne nacije. Ovaj članak se bavi pitanjem unutaretničkog pomirenja među Srbima i Hrvatima u vreme dezintegracije bivše Jugoslavije.¹⁴

Diskurs pomirenja u Srbiji i Hrvatskoj kasnih 80-ih i ranih 90-ih bavio se pitanjem pomirenja između pobednika i gubitnika iz Drugog svetskog rata koji su pripadali istoj naciji. Preciznije, pitanje pomirenja između partizana i četnika u slučaju Srbije, i partizana i ustaša u slučaju Hrvatske, dominiralo je brojnim javnim debatama u to vreme. U ovom članku pod pomirenjem podrazumevam *homogenizaciju nacije pomirenjem ideoloških razlika unutar nacije* – to jest onako kako je to bilo shvatano među većinom Jugoslovena u poslednjoj fazi socijalističke i prvim godinama postsocijalističke Jugoslavije.¹⁵ Zagovornici međuetničkog i međureligijskog pomirenja takođe su delovali u to vreme, ali samo kao mala i beznačajna manjina, udaljena od izvora vlasti.¹⁶

13 Na primer, hrvatski istoričar Ivo Goldštajn bavio se pitanjem pomirenja Srba i Hrvata u kontekstu kontroverzne novije jugoslovenske istorije, posebno Drugog svetskog rata, kao preduslovom za pomirenje na državnom nivou (Ivo Goldštajn, “Hrvatsko-srpsko pomirenje u historiografiji – pretpostavka ili posledica političkog pomirenja?”, u *Dijalog povjesničara-istoričara*, Zaklada Friedrich Nauman, Zagreb 2000, pp. 55-72). Florijan Bieber se takođe bavio pitanjem pomirenja u bivšoj Jugoslaviji, ali opet više kao međuetničkim i međudržavnim procesom (Florian Bieber, “Pomirenje u bivšoj Jugoslaviji?”, u Aleksandar Fatić (ed.), *Problemi srpske politike*, Centar za menadžment, Beograd, 2000, str. 92-102).

14 Pod “nacijom” podrazumevam ono što se u zapadnoj Evropi i SAD naziva “etničkom grupom”. U Jugoslaviji, kao i u ostatku istočne-centralne Evrope, nacija ima pre svega etničko, a ne građansko značenje, osim ako se, naravno, ta dva značenja ne poklapaju, to jest kada unutar jedne države žive pripadnici samo jedne etničke grupe. Jugoslavija, naravno, nije bila takva država, niti su to bile njene bivše socijalističke republike, s izuzetkom Slovenije. Da bih izbegao zabunu, koristiću termin “etničko” pre nego “nacionalno”; odatle *unutar i međuetničko*, a ne *unutar i međunacionalno* pomirenje.

15 Videti i Audrey H. Budding, “Serb intellectuals and the national question, 1961-1991”, neobjavljena doktorska teza, Harvard University, 1998, str. 380.

16 Na primer, *Udruženje za jugoslovensku demokratsku inicijativu* (UJDI), osnovano u Zagrebu 1989, koje je imalo ogranke širom Jugoslavije. Početkom 90-ih, Boris Vukobrat, jugoslovenski biznismen iz Francuske i osnivač Fondacije za mir i rešavanje kriza, organizovao je u Beogradu seriju okruglih stolova o reintegraciji Jugoslavije. U tim raspravama učestvovali su mnogi istaknu-

Drugim rečima, krajem 80-ih i početkom 90-ih većina Srba nije težila pomirenju sa Hrvatima već sa Srbima drugačijih ideoloških ubeđenja i obrnuto – desničarski Hrvati težili su harmonizaciji odnosa sa levičarskim Hrvatima, pre nego sa Srbima uopšte ili makar sa srpskom manjinom u Hrvatskoj. Sve učestaliji pozivi da se u skladu sa Rankeovim idealom utvrdi *šta se zaista dogodilo* u Jugoslaviji za vreme Drugog svetskog rata, koji su stizali od neistoričara, kvaziistoričara i javnog mnjenja, nailazili su na ćutanje komunističkih vlasti. Hrvatski komunisti su početkom 90-ih, kada su već bili izgubili vlast, priznali da je to bila fatalna greška i objavili “poziv na pomirenje” u Hrvatskoj:

Svesni smo činjenice da je naš poziv na utvrđivanje pune istine, na oprost i građansko pomirenje trebalo da bude upućen ranije, ali verujemo da ni sada nije prekasno. Naš poziv imao bi veći moralni legitimitet da ga je Partija uputila kada je bila na vlasti. To ne umanjuje iskrenost naših sadašnjih namera.¹⁷

113 Tema ovog članka je pomirenje među Srbima i Hrvatima, ali ne i među drugim Jugoslovenima, zato što verujem da su dva najveća naroda biše Jugoslavije bili ključ jedinstva zemlje, kao i njenog razbijanja. Osim toga, pitanje pomirenja nigde drugde u bivšoj Jugoslaviji nije bilo tako mnogo razmatrano kao u te dve republike, osim delimično u Sloveniji.¹⁸ Upravo je srpsko-hrvatski sporazum (pomirenje?), ili njegov nedostatak, bio od vitalnog značaja za događaje koji su vodili dezintegraciji Jugoslavije. To je ono na šta ću ukazati u zaključku.

ti naučnici iz bivše Jugoslavije, ali, osim nekoliko publikacija, ta inicijativa nije dala druge rezultate. Više o UJDI-ju i Vukobratovoj inicijativi videti u tekstovima Branka Horvata i Aleksandra Pavkovića u Dejan Đokić (ed.), *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea, 1918-1992*, Hurst & Co, London, & University of Wisconsin Press, Madison, WI, 2003.

17 Navedeno u Robert M. Hayden, “Recounting the dead: the rediscovery and redefinition of wartime massacres in late- and post-communist Yugoslavia”, u Rubie S. Watson (ur.), *Memory, History, and Opposition Under State Socialism*, School of American Research Press, Santa Fe, NM, 1994, str. 167-184, str. 175.

18 Spomenka Hribar, slovenačka književnica, pozivala je još početkom 1984. na pomirenje Slovenaca koji su se u Drugom svetskom ratu borili na suprotnim stranama. Po njoj, “nacionalno pomirenje, prema tome, znači: a priori i faktičku jednakost svih pripadnika jedne društvene (nacionalne) zajednice”, bez obzira na njihova ideološka ubeđenja. Spomenka Hribar, “O kakvom je nacionalnom pomirenju reč?”, *Književne novine* (Beograd), no. 693, 1. septembar 1985.

DRUGI SVETSKI RAT PO DRUGI PUT MEĐU JUGOSLOVENIMA

Poslednje godine Jugoslavije obeležila je pojava istorijskog revizionizma u obliku žestokih rasprava među piscima, pesnicima, umetnicima, političarima, a zatim i među akademskim istoričarima. Zvanična istorija se bavila ozbiljnim razmatranjima u mnogo opuštenijoj političkoj atmosferi koja je vladala nakon Titove smrti 1980; ali, onda je počela da se pojavljuje i “skrivena istorija”, da upotrebim frazu Roberta Hejdena.¹⁹ U tom periodu, koji je jedan srpski nedeljnik nazvao “navalom istorije”,²⁰ zvanično tumačenje skorašnje jugoslovenske prošlosti postalo je meta bukvalno svih “angažovanih intelektualaca”, pri čemu je, u uslovima širenja nacionalizma u javnosti Srbije i Hrvatske, Drugi svetski rat privlačio daleko najviše pažnje.²¹ Pokušaji da se dovede u pitanje zvanično tumačenje novije jugoslovenske prošlosti nisu nužno u početku bili motivisani nacionalističkim ili antijugoslovenskim ubeđenjima. Na primer, film Emira Kusturice *Otac na službenom putu*, nagrađen Zlatnom palmom u Kanu 1986, bavio se tabuom Golog otoka – jugoslovenskog Gulaga na kojem je završio veliki broj Jugoslovena optuženih za odanost Staljinu nakon raskida između Beograda i Moskve 1948. Slično tome, početkom 80-ih počeli su da se objavljuju intervjui i knjige Milovana Đilasa, najpoznatijeg jugoslovenskog disi-

114

19 Hayden, “Recounting the dead”, op. cit., str. 167.

20 Jasna Dragović-Soso, “Between Democracy and nationalism: the rise and fall of the Belgrade critical intelligentsia, 1980-1991”, doktorska teza, Institut Universitaire de Hautes Études Internationales, Université de Genève, 1999, str. 160. Teza je objavljena 2002. pod naslovom *‘Saviours of the Nation’? Serbia’s Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, Hurst & Co., London.

21 Intelektualci: Budding, op. cit.; Dragović-Soso, op. cit.; Nicholas Miller: “Reconstituting Serbia, 1945-1991”, u Melissa K. Bokovoy et. al. (ur.), *State-Society Relations in Yugoslavia, 1945-1992*, Macmillan, London, 1997, str. 291-314, i “The nonconformists: Dobrica Ćosić i Mića Popović envision Serbia”, *Slavic Review*, 58(3), jesen 1999, str. 515-536; Aleksandar Pavković, “The Serb national idea: a revival, 1986-1992”, *Slavonic and East European Review*, 72(3), jul 1994, str. 440-455, i “From Yugoslavism to Serbism: the Serb national idea, 1986-1996”, *Nations and Nationalism*, 4(4), 1998, str. 511-528. Istoričari: Ivo Banac, “Historiography of the countries of Eastern Europe: Yugoslavia”, *The American Historical Review*, 97(4), oktobar 1992, str. 1084-1104; i Stevan K. Pavlowitch, “From legitimation to demystification – forty years of historiography”, u njegovoj knjizi *The Improbable Survivor: Yugoslavia and its Problems, 1918-1988*, Ohio State University Press, Columbus, OH and Hurst & Co, London, 1988, str. 129-142.

denta.²² Ipak, revizionizam je postajao izrazito nacionalistički i antijugoslovenski. Ono što se dogodilo u Jugoslaviji u drugoj polovini 80-ih ponovilo se kasnije u celom regionu. “Povratak istorije” i uspon desničarskog nacionalizma i antikomunizma dogodili su se širom istočne Evrope nakon pada Berlinskog zida, dok su u Srbiji oživelili nakon pada Miloševića, koga su mnogi videli kao poslednjeg komunističkog diktatora.²³

Zvanična verzija Drugog svetskog rata u Jugoslaviji mogla bi se sažeti na sledeći način: pobednički partizanski pokret, predvođen komunistima i sastavljen od pripadnika svih jugoslovenskih naroda, vodio je (i dobio) oslobodilački rat (koji je u isto vreme bio i socijalistička revolucija) protiv nemačkih, italijanskih, bugarskih i mađarskih okupatora, kao i protiv njihovih domaćih kolaboratora. Počinjeni zločini i izuzetno veliki broj ratnih žrtava bili su pripisani isključivo protivnicima partizana.²⁴ Dok su svi jugoslovenski narodi zvanično bili jednako zaslužni za oslobođenje zemlje, krivica je takođe bila prilično ravnomerno raspoređena

22 Knjige Milovana Đilasa počele su da se objavljuju na srpskohrvatskom jeziku krajem 80-ih, iako je prvo objavljen njegov istorijski portret Petra Petrovića Njegoša. Njegovo najvažnije deo *Nova klasa*, objavljeno je na srpskohrvatskom tek 1990.

23 Ovo tvrdim uprkos Šari Koen, koja na primeru postkomunističke Slovačke vrlo uverljivo pokazuje da postkomunizam u istočnoj Evropi nije uvek praćen radikalnim nacionalizmom i “povratkom istorije” (S. J. Cohen, *Politics without a Past: The Absence of History in Postcommunist Nationalism*, Duke University Press, Durham, NC i London, 1999). Ipak, potpuno delim nepoverenje Koenove prema ideološkim etiketama: na primer, dok je krajem 80-ih većina ne-Srba u Miloševiću videla srpskog nacionalistu i anti-Jugoslovena, mnogi Srbi su ga podržavali zato što su verovali da on brani Jugoslaviju. Slično tome, dok su ga zapadni komentatori opisivali kao nacionalističkog diktatora najodgovornijeg za ratove u bivšoj Jugoslaviji, njegov poraz na izborima u septembru 2000. ti isti komentatori su opisivali kao konačni kraj komunizma u istočnoj Evropi.

24 Za najrealističnije procene videti Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Naše delo, London, 1985, i Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Jugoslavensko viktimološko društvo, Zagreb, 1989, koji su, nezavisno jedan od drugoga, procenili da ukupan broj žrtava iznosi tek nešto preko milion. O broju žrtava rata videti i Srđan Bogosavljević, “Nerasvetljeni genocid”, u Nebojša Popov (ur.), *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Republika, Beograd, 1996, str. 159-170; Aleksa Đilas, *The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919-1953*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1991, str. 125-127; i Bogoljub Kočović, *Nauka, nacionalizam i propaganda: Između gubitaka i žrtava*

među različitim kvislinzima i drugim antikomunistima iz svih naroda, ali najviše između hrvatskih ustaša i srpskih četnika, među kojima je, po tumačenju novog režima, bilo vrlo malo razlike. Kao što je Tito rekao još maja 1945: “Ako Hrvati imaju ustaše, Srbi imaju četnike. U čemu je razlika među njima?”²⁵ Samo su Komunistička partija Jugoslavije i njen nesporni lider Tito bili oslikani u pozitivnom svetlu, kao i njihov pokret otpora koji je uspeo da oslobodi i ponovo ujedini zemlju i njene građane.

Jedan od stubova socijalističke Jugoslavije i titoizma bio je mit o “bratstvu i jedinstvu”, za koji bi se zapravo moglo reći da je bio način na koji su komunisti mirili Jugoslovene, pre svega Srbe i Hrvate. Suprotno popularnom uverenju, ideologija “bratstva i jedinstva” nije počivala na potpunom zaboravljanju onoga što se dogodilo za vreme Drugog svetskog rata. Ona je počivala na onome što je Wolfgang Hepken nazvao “fragmentarnim sećanjem”: umesto priznanja da je Drugi svetski rat u Jugoslaviji bio u isto vreme “*unutaretnički* i međuetnički rat, u zvaničnom sećanju je opstala samo jedna dimenzija – rat kao ‘nacionalno oslobođenje i socijalistička revolucija’”.²⁶

Bratoubilački rat između Jugoslovena, koji je, kako istoričari danas tvrde, odneo više žrtava nego oružani otpor stranim okupatorima, bio je nešto o čemu u najboljem slučaju nije trebalo raspravljati, a u najgorem nešto što je trebalo zaboraviti. Paradoksalno, brojni spomenici “žrtvama fašizma”, podignuti širom Jugoslavije, bili su bolni podsetnik za preživeli – u isto vreme podsetnik na užase rata i na ideologizaciju prošlosti. Ipak, režim je “detalje prekrrio zastorom da se nezalečene ratne rane ne bi otvarale i tako ugrozile međuetničke odnose”.²⁷

Najkontroverznije i najviše raspravljano bilo je pitanje hrvatskog genocida nad Srbima za vreme Nezavisne Države Hrvatske (NDH), satelita sila Osovine.

116

Drugog svetskog rata u Jugoslaviji, drugo izdanje, Editions du Titre, Paris 1999. Videti i polemiku između Ljuba Bobana i Roberta Hajdena: Boban, “Jasenovac and the manipulation of history”, *East European Politics and Societies*, 4(3), jesen 1990, str. 580-592, i “Still more balancing on Jasenovac and the manipulation of history”, *East European Politics and Societies*, 6(2), proleće 1992, str. 213-217; Hayden, “Balancing discussion of Jasenovac and the manipulation of history”, *East European Politics and Societies*, 6(2), proleće 1992, str. 207-212.

²⁵ Budding, op. cit., str. 381.

²⁶ Wolfgang Hoepken, “War, memory, and education in a fragmented society: the case of Yugoslavia”, *East European Politics and Societies*, 13(1), zima 1999, str. 190-227, str. 201; naglasio autor članka.

²⁷ Pavlowitch, op. cit., str. 137.

NDH je ubijanjem, proterivanjem ili pokatoličavanjem pokušala da “reši problem” gotovo dva miliona Srba (ali i Jevreja i Roma). Priroda i razmere genocida u NDH već su bili predmet brojnih naučnih radova.²⁸ Ovde ću samo spomenuti da je pitanje razmere bilo okosnica sukoba između Srba i Hrvata, pri čemu su jedni preuveličavali, a drugi minimizirali broj ubijenih Srba.²⁹ Rasprava se vodila i oko prirode genocida u NDH. Neki Srbi su tvrdili da je antisrpstvo bilo oduvek prisutno među Hrvatima i da je genocid zato bio istorijski predodređen. (Sličnu argumentaciju su kasnije razvili neki Hrvati – ali i neki autori sa zapada – u odnosu na ratove iz 90-ih. Ti autori su tvrdili da postoji duga i kontinuirana istorija srpske agresije i čak genocida. Zato je, po njima, direktno ili indirektno, ono što se dogodilo u poslednjoj deceniji bilo neizbežno.)³⁰

Za neupućene posmatrače sa strane, ali i za one upućene, Jugoslavija s kraja 80-ih je verovatno izgledala kao mesto gde je Drugi svetski rat buknuo po drugom put – iako još uvek uglavnom samo na verbalnom nivou.³¹

28 Za najbolju sažetu analizu ustaškog pokreta i NDH videti Aleksa Đilas, op. cit., 103-127. O povratku teme genocida krajem 80-ih i ranih 90-ih videti Bette Denich, “Dismembering Yugoslavia: nationalist ideologies and the symbolic revival of genocide”, *American Ethnologist*, 21(2), 1994, str. 367-390; Hayden, “Recounting the dead”, op. cit.; i Robin Okey, “The legacy of massacre: the ‘Jasenovac myth’ and the breakdown of Communist Yugoslavia”, u Mark Levene i Penny Roberts (ur.), *The Massacre in History*, Berghahn Books, New York i Oxford, 1999, str. 263-282.

29 Franjo Tuđman je minimizirao broj srpskih žrtava i poricao da je bilo genocida nad Srbima. Drugi bivši komunistički general koji je postao istoričar, Velimir Terzić (Srbin), preuveličao je broj ubijenih Srba. Pavlovitch, op. cit., str. 137.

30 Vasilije Đ. Krestić, *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja u drugoj polovini XIX veka*, Nova knjiga, Beograd, 1988, str. 339-368. U osnovi isti argument, koji govori da su “srpska agresija” i “genocid” bili istorijski predodređeni, samo stavljen u kontekst 90-ih, nalazi se u Bože Čović (ur.), *Roots of Serbian Aggression: Debates, Documents, Cartographic Reviews*, Centar za strane jezike, Zagreb, 1993.

31 O jugoslovenskom “verbalnom građanskom ratu”, koji je nekoliko godina prethodio stvarnom ratu, videti Hayden, “Recounting the dead”, op. cit., str. 179-180.

POMIRENJE MEĐU SRBIMA

Zbog svog ustavnog položaja Srbi su bili najskloniji reviziji polukonfederalnog Ustava iz 1974.³² Sa dve autonomne pokrajine, koje su de facto postale republike, ali s pravom veta u srpskom parlamentu (pri čemu "uža" Srbija nije imala isto pravo u odnosu na pokrajinske parlamente), Srbi su počeli da postavljaju pitanje koliko je njihov položaj u Jugoslaviji "pravedan" i zalagali se za čvršću federaciju. Nacionalisti u Srbiji su pozivali na tešnje povezivanje svih Srba, ne samo iz autonomnih pokrajina već i iz drugih republika, pre svega iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine.³³

Sećanja na masakre počinjene nad Srbima u Drugom svetskom ratu postajala su predmet javnih rasprava u vreme krize nastale zbog zahteva kosovskih Albanaca za republički status pokrajine (tj. otcepljenje od Srbije) i sve većeg broja Srba koji su napuštali pokrajinu, ponekad iz ekonomskih razloga ali često i zbog diskriminacije pokrajinskih institucija kojima su dominirali većinski Albanci.³⁴ Oživljene i često preuveličavane priče o užasima iz prošlosti u kombinaciji sa aktuelnom institucionalnom krizom stvorile su potencijalno opasnu situaciju u kojoj više nije bilo jasno šta je prošlost a šta sadašnjost.

Razočaranje Srba komunističkom Jugoslavijom postepeno je preraslo u razočaranje Jugoslavijom kao državom. Bestseller Danka Popovića *Knjiga o Milutinu* (1985) u kojem je ispričana tragična sudbina jednog srpskog seljaka koji se borio u oba rata i izgubio sve, uključujući i sina, koji se borio za ideal jugoslovenstva, a zatim komunizma, kao i romani Dobrice Ćosića i drugih pisaca, najbolje su izražava-

118

32 Odlična sažeta analiza veze između ustavnog položaja Srbije u Jugoslaviji posle 1974. i uspona srpskog nacionalizma 80-ih i 90-ih nalazi se u Veljko Vujačić, "Institutional origins of contemporary Serbian nationalism", *East European Constitutional Review*, jesen 1996, str. 51-61.

33 Prema popisu iz 1991, poslednjem u bivšoj Jugoslaviji, u Hrvatskoj je živelo 581.663 Srba (u odnosu na 3.736.356 Hrvata), a u Bosni i Hercegovini 1.364.363 (u poređenju sa 1.905.018 Muslimana i 752.068 Hrvata). Tu treba dodati i one koji su se zvanično izjasnili kao Jugosloveni (106.041 u Hrvatskoj i 239.777 u Bosni) od kojih su mnogi verovatno bili Srbi. Izvor: Bogoljub Kočović, *Etnički i demografski razvoj u Jugoslaviji od 1921. do 1991. godine (po svim zvaničnim a u nekim slučajevima i korigovanim popisima)*, 2 vols, Bibliothèque Dialogue, Paris, 1998, Vol. 2, str. 472, 482.

34 Za uravnoteženi rad o ovom kontroverznom pitanju videti Marina Blagojević, "The other side of the truth: migrations of Serbs from Kosovo", u Ger Duijzings, Dušan Janjić i Shkëzen Maliqi (ur.), *Kosovo-Kosova: Confrontation or Coexistence*, Peace Research Centre, University of Nijmegen, Nijmegen, 1997, str. 70-81.

vali to novo raspoloženje koje se širilo Srbijom.³⁵ Sve više Srba je sebe videlo kao gubitnike, iako su iz dva rata izašli kao pobednici. Osim toga, videli su sebe oštro podeljenje na komuniste i antikomuniste, republikance i monarhiste, partizane i četnike. Kao što je izjavio pesnik Matija Bećković, i sam sin četnika, u jednom intervjuu:

Još trunemo u davno iskopanim grobovima... Najviše smo poginuli a verujemo da smo pobedili... Heroji smo međusobnog rata. Različita su nam politička uverenja, a ista sudbina.³⁶

119 Danko Popović i Matija Bećković su bili članovi delegacije koja je u januaru 1987. srpskom Patrijarhu uputila apel za nacionalno pomirenje koji je potpisalo 40 vodećih srpskih intelektualaca. U toj delegaciji su bili i pisac Vuk Drašković, pesnik Milan Komnenić i istoričar Veselin Đuretić. Đuretićeva knjiga o Drugom svetskom ratu, objavljena dve godine ranije, bila je prvi izazov upućen zvaničnoj istoriji i komunističkom tumačenju četničkog pokreta i uloge saveznika u Jugoslaviji za vreme rata od strane jednog “zvaničnog” istoričara.³⁷ Vuk Drašković se posebno istakao kao vodeća ličnost u kampanji za pomirenje ideološki podeljenih Srba. S kolapsom partijskog monopola, Drašković je postao lider opozicionog *Srpskog pokreta obnove* (SPO). Ideja o svesrpskom pomirenju postala je središnja tema partijskog programa – tako je, na primer, “Deklaracija o nacionalnom pomirenju” bila distribuirana pre prvih višepartijskih izbora u jesen 1990.³⁸

Nacionalno pomirenje u Srbiji nije bilo moguće bez rehabilitacije četnika i drugih nekomunista, ali ta rehabilitacija nije bila moguća bez podrivanja komunističke Jugoslavije. Početkom 90-ih Drašković je podigao spomenik generalu Dragoljubu Draži Mihailoviću, četničkom vođi, ustanovio književnu nagradu u čast dana kada je Mihailović započeo oružani ustanak protiv Nemaca (13. maj 1941 – skoro dva meseca pre nego što je počeo oružani ustanak komunista) i napi-

35 Dragović-Soso, op. cit., str. 193-203.

36 Miodrag Perišić, Intervju sa Matijom Bećkovićem, *Književne novine* (Beograd), br. 792, 15. februar 1990.

37 Veselin Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama, 1941-1945*, SANU, Beograd, 1985.

38 Budding, op. cit., str. 380-381. Za tekst “Deklaracije” videti organ SPO-a *Srpska reč*, Beograd, br. 6, 5. novembar 1990, str. 23-24.

sao roman o Mihailoviću, dok je SPO vodio kampanju za povratak proterane monarhije.³⁹

Nisu samo Mihailovićeви četnici bili rehabilitovani u Srbiji krajem 80-ih i početkom 90-ih. Svesrpski “pomiritelji” zahtevali su rehabilitaciju i onih koji su, za razliku od Mihailovića, nesumnjivo saradivali sa osovinskim okupatorima: generala Milana Nedića, ratnog predsednika srpske marionetske vlade, i Dimitrija Ljotića, vođe *Žbora*, malog profašističkog pokreta. Knjige Ljotića i njegovih simpatizera bile su ponovo objavljene, a pozorišni komad o generalu Nediću privukao je brojnu publiku širom Srbije početkom 90-ih. Ipak, ti pokušaji su ostali na margini srpskog političkog života i to ne samo zato što režim nije bio zainteresovan za promociju svojih ideoloških neprijatelja.

Oni koji su zahtevali pomirenje i homogenizaciju srpske nacije takođe su sve više, direktno ili indirektno, namerno ili nenamerno, sugerisali da je koegzistencija sa drugim Jugoslovenima sve manje moguća i sve manje poželjna. Ipak, bilo je nejasno kako bi Srbi mogli da ostvare “homogenizaciju” izvan Jugoslavije, s obzirom na činjenicu da je veliki broj njih živio ili suviše daleko od uže Srbije (hrvatski Srbi, Srbi iz zapadne Bosne) ili u etnički mešovitim oblastima (Srbi iz istočne Bosne). Srbima je ostalo ili da pregovaraju o novim granicama sa drugim jugoslovenskim narodima, pre svega sa Hrvatima i Muslimanima, ili da prihvate manjinski status u okviru država naslednica Jugoslavije. Obe opcije su u praksi bile neizvodljive, iz više razloga, kao što su kasniji događaji pokazali.

120

Paradoks je u tome što Milošević, koji je izrastao u nespornog srpskog lidera krajem 80-ih i koji je u Jugoslaviji i među spoljnim posmatračima bio viđen kao ujedinitelj srpskog naroda, nikada nije pozivao na nacionalno pomirenje. Naprotiv, nikada nije pokazao ni najmanje simpatija za Mihailovića ili za monarhiju – po njemu, četnici su bili “najveći izdajnici u istoriji srpskog naroda”.⁴⁰

39 Drašković je nastavio sa zahtevima za rehabilitaciju Mihailovića i njegovog pokreta, što je bila prepreka za uključivanje SPO-a u vladu SR Jugoslavije 1998-1999. Videti Robert Thomas, *Serbia under Milošević: Politics in 1990s*, Hurst & Co, London, 1999, str. 414. Predsednički kandidat SPO-a na izborima u septembru bio je Vojislav Mihailović, unuk četničkog vođe, tada (malo poznati) gradonačelnik Beograda. Tokom kampanje Drašković je tvrdio kako će Mihailovićeva pobeda simbolično pomiriti četnike i partizane, dok je predsednički kandidat kao jednu od glavnih tačaka svog programa navodio: “pomirenje među nama i pomirenje i saradnja sa susedima i svetom”. Videti “Predsednički program Vojislava Mihailovića”, na web siteu SPO-a <http://www.spo.org.yu>

40 Budding, op. cit., str. 381.

POMIRENJE MEĐU HRVATIMA

Potpuno suprotan slučaj je bio sa Miloševićevim suparnikom, pokojnim predsednikom Hrvatske Franjom Tuđmanom. Ubrzo po dolasku na vlast, nakon pobede njegove *Hrvatske demokratske zajednice* (HDZ) na prvim posleratnim višepartijskim izborima u Hrvatskoj maja 1990, Tuđman je počeo kampanju za uvođenje nove zvanične istorije. Taj bivši komunistički general bio je u isto vreme i istoričar, koji je svoju disidenstku reputaciju stekao isključenjem iz partije zbog optužbi za nacionalizam.⁴¹

Tuđman je doveo u pitanje broj ustaških žrtava kao i prirodu genocida u NDH. Tvrdeći ne samo da je broj ubijenih Srba po zvaničnim podacima preveličan već i da je “tokom istorije oduvek bilo pokušaja da se na strane ili nepoželjne rasno-etničke i verske grupe primeni ‘konačno rešenje’ putem proterivanja, istrebljenja i konverzije u ‘pravu veru’”,⁴² Tuđman je indirektno sugerisao da užasi NDH nisu bili ništa neobično ili čak nehumano.

Po Tuđmanu, ogromna većina Hrvata, bez obzira na to da li su bili na strani partizana ili NDH, nije bila indoktrinirana ni komunizmom niti fašizmom, već su se svi oni borili za Hrvatsku i hrvatstvo.⁴³ To je značilo da je dalja podela na “partizanske” i “ustaške” Hrvate besmislena, jer su svi oni, iznad svega, bili pripadnici jedne, hrvatske nacije i bili podređeni jednom, hrvatskom interesu, personifikovanom u ličnosti vođe nacije. Pošto je rat odavno završen, nema više nijednog razloga koji bi sprečavao pomirenje dve strane.⁴⁴

Tuđman je po svemu sudeći pozajmio ideju o pomirenju između hrvatskih partizana i ustaša od ustaških emigranata koji su o tome pričali u vreme političke krize u Hrvatskoj krajem 60-ih i početkom 70-ih, poznatijoj kao “Hrvatsko proleće”.⁴⁵ Ali, kada je došao na vlast, njegova namera nije bila da simbolično ujedini sa-

41 Franjo Tuđman, “Hrvatska povijest je moja povijest”, u Milovan Baletić (ur.), *Ljudi iz 1971: Prekinuta šutnja*, Vjesnik, Zagreb, 1990, str. 189-218, str. 205-206.

42 Franjo Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1990. Prevod je iz Hayden, “Recountig the dead”, op. cit., str. 176. Politika NDH prema srpskoj zajednici, koja je tada brojala skoro dva miliona ljudi, bila je sledeća: trećinu pobiti, trećinu prevesti u katoličanstvo, trećinu proterati.

43 Tuđman, “Hrvatska povijest”, op. cit., str. 191-193; Marinko Čulić, *Tuđman: Anatomija neprosvijedenog apsolutizma*, Feral Tribune, Split, 1999, str. 109-110; Viktor Ivančić, *Točka na U. Slučaj Šakić: Anatomija jednog skandala*, Feral Tribune, Split, 1998, str. 132.

44 Čulić, op. cit., str. 107.

45 Ibid., str. 15.

mo mrtve Hrvate, već da jasno pokaže da njegovo shvatanje pomirenja Hrvatske važi za sve Hrvate, žive i mrtve. Tako je, na primer, Ivan Aralica, nacionalistički hrvatski pisac i Tuđmanov čovek od poverenja, pozivao sve Hrvate da se “okupe oko državotvorne ideje i svih onih koji je personalizuju”. Oni koji odbijaju pomirenje, upozoravao je Aralica, treba da “odu na groblja prije nego grobovi počnu sijati oko nas”.⁴⁶

Ubrzo po dolasku na vlast HDZ je odlučio da preimenuje zagrebački Trg žrtava fašizma.⁴⁷ U intervjuu jednom nemačkom magazinu, Tuđman je objasnio da su se “Hrvati (u Drugom svetskom ratu – *prim. aut.*) borili za slobodu pod različitim zastavama... General Franko je također shvatio (da je to bio slučaj i sa građanskim ratom u Španiji – *prim. aut.*) i pre trideset godina sahranio poginule fašiste i komuniste zajedno”.⁴⁸ U drugom intervjuu datom jednom hrvatskom magazinu u aprilu 1991, hrvatski predsednik je izjavio da je Frankova politika pomirenja ideoloških protivnika “omogućila... normalan razvoj demokracije u Španiji”.⁴⁹ On je, naravno, mislio na gigantski mauzolej u Valle de los Caídos, koji je Franko, odmah nakon pobeđe u Građanskom ratu, prvobitno zamislio kao “jedan od pokušaja da se sećanje na frankističku pobeđu izrazi u trajnoj formi”.⁵⁰ Godine 1958. Franko je odlučio da čak i oni koji su se borili za Republiku, ukoliko se dokaže da su bili Španci i katolici, mogu da budu sahranjeni na tom mestu, ali Tuđman izgleda nije znao da je “taj uslov isključivao mnoge republikance” i da su “u svakom slučaju postojale i druge značajne prepreke u pogledu sahranjivanja republikanaca”.⁵¹

122

Nakon zauzimanja teritorija pod srpskom kontrolom, uglavnom naseljenih Srbima, u dve kratke i uspešne vojne ofanzive u maju i avgustu 1995, koje su

46 Ivančić, op. cit., str. 133-134.

47 Nakon javnog pritiska, hrvatske vlasti su kao kompromisno rešenje ponudile da se jedan obližnji trg nazove “Trg žrtava fašizma”.

48 Čulić, op. cit., str. 108.

49 Ibid. Tuđman izgleda nije bio svestan loše slike o sebi koju je stvarao, ne samo u Hrvatskoj, praveći direktna poređenja sa Frankom. Tokom susreta sa Karlosom Vesterndorpom 1998, koji je tada bio šef civilne misije UN-a u Bosni, Tuđman je Vesterndorpu rekao da će otići u istoriju zajedno sa Frankom “kao spasilac zapadne civilizacije”. Kao što je Čulić primetio, Tuđman verovatno nije znao da je Karlos Vesterndorp, bivši ministar spoljnih poslova u vladi Felipea Gonzalesa, bio član Socijalističke partije od kasnih 60-ih, kada je partija bila u ilegali i kada se ogorčeno borila protiv Franka i njegovog režima. Ibid., str. 110.

50 Paul Preston, *The Politics of Revenge: Fascism and the Military in the Twentieth-Century Spain*, Unwin Hyman, London, 1990, str. 43-44.

51 Ibid., str. 44.

za posledicu imale masovni progon hrvatskih Srba, Tuđman se posvetio simboličnom ujedinjenju svoje oslobođene i nezavisne zemlje. Godine 1996. hrvatska vlada je objavila plan za izgradnju *Muzeja svehrvatske pomirbe* na mestu jasenovačkog koncentracionog logora, u kojem su ubijene desetine hiljada Srba, ali i Jevreja, Roma i antiustaških Hrvata za vreme Drugog svetskog rata.

Plan, koji je jasno težio da Jasenovac pretvori u hrvatski Valle de los Caídos, uključivao je projekat prenošenja posmrtnih ostataka hrvatskih ustaša i civila koje su partizani streljali u blizini austrijskog pograničnog grada Blajburga u Jasenovac. Tuđman je potpuno ignorisao činjenicu da su ogromna većina žrtava iz Jasenovca bili Srbi. U stvari, moglo bi se reći da je upravo minimiziranje broja nehrvatskih žrtava (uglavnom Srba) iz Jasenovca, na čemu se insistirali Tuđman i njegova vlast, trebalo da poploča put kojim bi hrvatski lider postao simbol pomirenja između ustaša i hrvatskih partizana.⁵² Kao što je hrvatski novinar i pisac Viktor Ivančić lucidno primetio, Tuđman je preformulisao Titovu ideologiju “bratstva i jedinstva” u sopstveni mit o “bratstvu i jedinstvu mrtvih (Hrvata)”.⁵³ Kada je u proleće 1990. HDZ došao na vlast, hrvatski Srbi su se osetili ugroženim, pre svega zato što se nove hrvatske vlasti nisu mnogo trudile da odagnaju njihova strahovanja zbog obnovljenog hrvatskog nacionalizma. Umesto da teži pomirenju svih građana Hrvatske (uključujući i srpsku manjinu koja je činila 12% ukupne populacije), Tuđman je zagovarao samo pomirenje hrvatskih ustaša i hrvatskih partizana, koji su u diskursu HDZ-a vaskrsli iz mrtvih. Tako je Hrvoje Šošić, zastupnik “Hrvatskog bloka” u Županijskom domu i političar blizak HDZ-u, izjavio: “Za mene je svaki mrtav Hrvat živ. Tuđman zapravo izmiruje žive jer Hrvat ne umire. Hrvat živi vječno.”⁵⁴ Ironič-

52 Čulić, op. cit., str. 115.

53 Ivančić, op. cit., str. 138.

54 Ibid., str. 139. Shvatanje nacije kao zajednice živih i mrtvih nije, naravno, ni novo, niti specifično za ideologiju HDZ-a. Tako je, na primer, međunaradni rumunski Legionarski pokret *Gvozdene garda* verovao da rumunska nacija obuhvata ne samo njene žive članove već i one još nerođene i “sve duše naših mrtvih i grobove naših predaka”, kako je govorio Korneliju Zelea Kodreanu (Corneliju Zelea Codreanu), vođa Gvozdene garde. Kada je Kodreanu bio ubijen od strane režima kralja Karola II, slike mrtvog Kodreanua bile su okačene svuda, s natpisom “K. Z. Kodreanu, prisutan!” – Rebecca Haynes, “The Romanian Legionary Movement: extremist or mainstreamist?”, rad prezentovan na Školi za slovenske i istočnoevropske studije, pri Londonskom univerzitetu, 14. mart 2001, str. 9-10. O odnosu između kulta mrtvih i politike u postsocijalističkoj istočnoj Evropi vidi Katherine Verdery, *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*, Columbia University Press, New York, 1999.

no, plan da se Jasenovac pretvori u *Muzej svehrvatske pomirbe* bio je odbačen upravo s Tuđmanovom smrću.⁵⁵

Ipak, Tuđmanova smrt nije označila kraj ideje hrvatsko-hrvatskog pomirenja. Ta ideja, koja je, kao što je prethodno rečeno, nastala među ustaškim emigrantima mnogo pre Tuđmana, imala je u nezavisnoj Hrvatskoj širi odjek nego što se obično pretpostavlja. "Povijesni pregled" hrvatske "borbe za opstanak" tokom XX veka, koji je posle Tuđmanove smrti objavio donekle ironično nazvan "Odbor za obilježavanje pedesetogodišnjice pobjede antifašističke koalicije u Europi i svijetu" u okviru "Hrvatskog Državnog Sabora", uključivao je i poglavlje pod naslovom *Hrvatska pomirba*.⁵⁶ Poglavlje počinje sledećom rečenicom:

Tijekom hrvatske povijesti, još od međudržavnog sporazuma *Pacta Conventa* (iz 1102, kada je Hrvatska stupila u personalnu uniju sa Mađarskom, to jest imala zajedničkog Kralja sa Mađarskom, što je umanjilo, ako ne i sasvim ukinulo, njen međunarodni status), pa sve do slobodnih, demokratskih, višestranačkih izbora u proljeće 1990, najveća *bolest od koje je patilo hrvatsko nacionalno tijelo bilo je nejedinstvo, skoro uvijek začeto i poticano od strane onih koji su krojili hrvatski nacionalni teritorij* (Venecija, Mađarska, Otomansko carstvo, Habsburška monarhija, Italija i Srbija).⁵⁷

124

55 U martu 2001. hrvatska vlada je poverila zagrebačkom Institutu za suvremenu povijest da obavi istraživanje o ratnim zločinima počinjenim tokom hrvatskog rata za nezavisnost od Jugoslavije u prvoj polovini 90-ih, ali i tokom i neposredno nakon Drugog svetskog rata u Hrvatskoj. Ivica Račan, bivši komunistički lider, a sada premijer demokratske, posttuđmanovske vlade Hrvatske, izjavio je za hrvatsku državnu TV da pitanje ratnih zločina počinjenih 40-ih nikada nije bilo istraženo na odgovarajući način i da počinioци moraju biti kažnjeni. Račan je izjavio da su zločini protiv "ratnih zarobljenika i civila koji su bili na strani poraženih (ustaša)", kao oni iz Blajburga i sa drugih lokacija gde su počinjeni masakri, bili potpuno zanemareni u prošlosti. Videti web site Hrvatske radio-televizije (<http://www.hrt.hr>). Zahvalan sam Dejanu Joviću sa Univerziteta u Stirlingu koji mi je poslao ovu informaciju.

56 Milivoj Kujundžić i Zdravko Dizdar, *Hrvatska borba za opstojnost 1918-1998*, Hrvatski državni sabor, Zagreb, 2000.

57 Ibid., str. 159. Naglašeno u originalu.

ZAKLJUČAK

U ovom članku tvrdio sam, suprotno uvreženom mišljenju, da je pitanje pomirenja bilo prisutno u javnom diskursu u vreme krize u drugoj polovini 80-ih i raspada socijalističke Jugoslavije u prvoj polovini 90-ih godina. Ali, kao što smo videli, to je pre svega bilo pitanje unutaretničkog, a ne međuetničkog pomirenja, odnosno, pomirenja među Srbima i među Hrvatima, a ne između Srba i Hrvata. Unutaretničko pomirenje je i kod Srba i kod Hrvata značilo radikalnu reviziju temeljnih mitova komunističke Jugoslavije. Zato bi se moglo spekulirati na temu da li su neprijateljstva Jugoslovena i konačni raspad Jugoslavije bili direktno vezani za pitanje pomirenja među Srbima i Hrvatima.

Ipak, to ne znači da su srpski i hrvatski “pomiritelji” bili naročito uspešni – stare podele, još iz Drugog svetskog rata, i dalje postoje u Srbiji i Hrvatskoj.⁵⁸ U slučaju Srbije postoje i podele u vezi s Golim otokom. Pošto su događaji iz 1948. poprimali oblik sukoba unutar Komunističke partije, podela na “titoiste” i “staljiniste” otvara interesantno pitanje pomirenja koje je u isto vreme *unutaretničko* i *unutarideološko*.

125

⁵⁸ U tom smislu indikativan je nekrolog Dobrice Ćosića napisan povodom smrti svetogorskog monaha Mitrofana Hilandarca, koji je za vreme Drugog svetskog rata bio sledbenik Dimitrija Ljotića. Sećajući se njihovog prvog susreta, u manastiru Hilandar 1967. godine, koji se kasnije pretvorio u dugogodišnje prijateljstvo, Ćosić piše:

Prvi put smo se sreli u hilendarskom konaku prvih dana aprila 1967. godine, obojica unapred obavešteni jedan o drugom, s obostranim nepoverenjem i podozrenjem, ali i jakom, privlačnom radoznalošću: gde smo sada, šta smo sada, mi bivši ratni neprijatelji, komunist i ljotićevac, partizan i dobrovoljac, obojica jedan drugom izdajnici otadžbine; u ratu ogorčeni protivnici, u miru – on u emigraciji, ja među pobednicima... Ako se Mitrofan i ja bratski ne izmirimo, srpske deobe nisu okončane; naše sudbine i iskustva su bez ikakvog smisla za potomstvo. A nisam znao i video put koji vodi u naše pomirenje.

Međutim, dvojica nekadašnjih neprijatelja su se zblížili. Ćosić ne objašnjava direktno kako je do toga došlo, ali čitalac može naslutiti da su pripadnost istoj naciji, veri i istoriji na kraju nadjačali nekadašnje ideološke razlike: “U mom životu retka su takva duševna ozarenja i smirenja, kakva sam doživeo u iskrenim ispovestima sa monahom Mitrofanom u sadnji vinograda u Hilandaru. Sadnjom lozinih kalemova u Savinom polju, ostvarilo se istinsko i trajno pomirenje dva ideološka i ratna protivnika” – Dobrica Ćosić, “Moj prijatelj Mitrofan”, *NIN* (Beograd), 15. jul 1999.

Čak i u atmosferi kada je nacionalizam bio parola dana, i metaforično i bukvalno, pomirenje unutar nacije nije uspelo. Ako pretpostavimo da je lakše postići *unutaretničko* nego *međuetničko* pomirenje, onda su izgledi za pomirenje između jugoslovenskih naroda – između Srba i Hrvata, Srba i bosanskih Muslimana, Hrvata i bosanskih Muslimana, a posebno između Srba i kosovskih Albanaca – zaista mali i veoma daleki. Ipak, ovde bih postavio pitanje: da li je pomirenje unutar nacije *a priori* lakše ostvarljivo nego pomirenje među nacijama? Kao što ovaj članak pokazuje, ideološki jaz između srpskih partizana i četnika, ili srpskih “titoista” i “staljinista”, verovatno je isto toliko teško prebroditi kao i jaz između Srba i Hrvata.

To ne znači da sa pomirenjem u bivšoj Jugoslaviji ne treba ni pokušavati niti da ono nema budućnost. Treba podržati inicijative navedene na početku ovog članka. Ali, treba imati u vidu nekoliko stvari. Prvo, pomirenje je složen i postepen proces koji ne može da bude primenjen univerzalno, čak ni u slučaju bivše Jugoslavije. Južnoafrički i latinoamerički modeli su svakako korisni primeri, ali ovde je potrebno razviti nove pristupe u skladu sa specifičnostima regiona. Drugo, treba imati u vidu da, kao što sam ovde pokušao da pokažem, pomirenje na jednom može da otvori neprijateljstva na drugom planu. Najzad, svaki pokušaj pomirenja u bivšoj Jugoslaviji treba da se odvija u saradnji makar Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije (uključujući i Kosovo) – odvojene “Komisije za istinu” učiniće svaku “istinu” samo još fragmentarnijom.⁵⁹

126

59 Iako bi trebalo da Makedonija, gde sukob između Makedonaca i makedonskih Albanaca još nije potpuno završen, Crna Gora i verovatno čak i Slovenija, koja je napustila Jugoslaviju nakon kratkog rata sa Jugoslovenskom narodnom armijom juna-jula 1991, takođe budu uključene u svejugoslovensko telo za pomirenje.